शुक्र दुष्टि निदान लक्षण चिकित्सा

Etiology, Symptoms and treatment

Shukradusti

शुक्र

रसासृड्मांसमेदोस्थिमज्जा शुक्राणि धातवः
सप्त दूष्याः [अ.हृ १]

Shukra is the 7th dhatu among the sapta dhataus and it posess the qualities of all the succeeding dhatus.

प्रीणनं जीवनं लेपो स्नेहोधारण पूरणैः।
गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनाम् क्रमशो विदुः ॥[*A.s*]

Preenana,jeevana etc..are the karmas mentioned for each particular dhatu;among that garbha utpadana is the main fuction of shukra dhatu

- रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
  सप्त दूष्याः . . . .॥
  ॥ अ.हृ.सू १/१५॥

- पुष्यन्ति तु आहाररसाद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि ॥
  ॥ च.सू २८/३ ॥

सप्तभिर्देहधात्वारो धातवो द्विविधं पुनः ।
यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्ट प्रसादवत् ॥
रसात् रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद् गर्भः प्रसादजः ॥
॥ च.चि १५/१५–१६॥

शुक्र स्थान

- रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
  सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥
  ॥ च.चि २/४-४६ ॥

- चक्रः – संस्पर्शन इति संस्पर्शनवति, तेन केशादौ संस्पर्शन अव्याप्तेः शुक्रमपि नास्तीति दर्शयति ॥

- यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षौ रसो यथा ।
  शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद् भिषग्वरः ॥
  ॥ सु.शा. ४/२१ ॥

शुक्र कर्म

शुक्रं धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थं च ॥
॥ सु.सू १५/४ ॥

- धैर्यम् – शौर्यं
- च्यवनम् – शीघ्रत्वेनावस्रंसनम्
- प्रीति – स्नेहं प्रमदासु:,
- देहबल – उत्साहोपचयलक्षणम्,
- हर्ष – पुनरुत्साहजननम् प्रमदास्वेव,
- बीजार्थम् – बीजप्रयोजनम्
- (शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितम् गर्भ इत्युच्च्यते ॥ ॥ सु.शा ५/३ ॥)

Mahabhoota combination

Sukra is derived from Soma and hence is described as Saumya (Su. Sa. 3/4). Also it has predominance of Jala Mahabhuta among the four Mahabhutas exclusive of Akasa (Ca. Sa. 2/4).

- *Consideration of shukra as androgen*

शुक्रं धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थं च ॥ सु.सू १५/४

Chyavana – Proper physical development

All these fuctions are indicating consideration of shukra as androgen

Especially testosterone,which develops during puberty ie the musculine

Characters etc and is responsible for the initiation of sexual act.

Preeti – Reffered for both the sex . It is an attraction towards opposite sex which may be physical or mental . The cause for this is development of primary or secondary sexual characters in the sex both .All these depends on fuctions of androgens.

Deha bala – Better strength to a person.This strengthening is possible in male by testosterone as it helps in anabolism of protein and similar of this is done in female by oestrogen.

So from the above reference in can be understand that shukra not only having role in fertilization but it helps in development of physical as well as mental health of a person.So many of the psychological factors may also can interfere in proper shukra formation and leads to infertility.

Consideration of Shukra as semen

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।
वाय्वग्निभूम्यब्गुणपादवत्तत् षड्भ्यो रसेभ्यःप्रभवश्च तस्य ॥
[च.शा .२/४]

The factor which is implanted in the garbhashaya for the formation of garbha.

तत् स्त्री पुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात् पटादिव ॥
॥ च .चि २/४/४७ ॥

बीजं यस्मात् व्यवाये तु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्मात् वक्ष्यामि तच्छ्रुणु ॥ [च.चि ३०/१३३]

Which comes out due to exhilaration during coitus and enters in to vagina is beeja/Shukra .

So shukra can be considered as semen containing spermatozoa.

From the availabe description of classics the word shukra has been extensively used to denote either semen or androgen or both in various contexts.

In this topics of only seminal aspect of shukra is considered and the term shukra dushti refers to abnormal seminal parameters.

- शुक्र च्युति

तत् स्त्री पुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात् पटादिव ॥
॥ च .चि २/४/४७ ॥

- क्रिया

हर्षात् तर्षात् सरत्वाच्च पैच्छिल्याद्गौरवादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥
अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं तदुच्यते ॥
॥ च.चि २/४/४८–४९॥

शुक्रवत् सर्वसर्पाणां विषं सर्वशरीरगम् ।
क्रुद्धानामेति चाङ्गेभ्य शुक्रं निर्मन्थनादिव ॥

॥ सु.क ३/२८ ॥

डल्हण – निर्मन्थन – विशिष्ट स्त्रीवराङ्ग विलोडन
(stirring)

निर्मन्थन – *churning , friction .*

From the availabe description of classics the word shukra has been extensively used to denote either semen or androgen or both in various contexts.

In this topics only seminal aspect of shukra is considered and the term shukra dushti refers to abnormal seminal parameters.

शुद्ध शुक्र लक्षण

स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ।
रेतः शुद्धं विजानीयात् श्वेत स्फटिक सन्निभम् ॥
[च.चि.३०/१४५]

निदान

- आहार

  रूक्षतिक्तकषायातिलवणाम्लोष्ण सेवनात् ।

- मानसिक हेतू

  चिन्ताशोकादविस्रम्भाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।

  भयात्क्रोधादभीचारात् व्याधिभिःकर्शितस्य च ॥

  वेगाघातात् क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणम् ।   [च.चि ३०

अतिव्यवायात् व्यायामात् असात्म्यानां च सेवनात्।
अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥
नारीणामरसज्ञानां गमनाज्जरया तथा ।
[च.चि.३०/१३५]

शुक्रवह स्रोतोदुष्टि निदान

अकालयोनिगमनान्निग्रहात् अतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्ताथा ॥ [च.वि.५/१९]

शुक्रवहस्रोतो मूल

शुक्रवहानाम् स्रोतसाम् व्रुषणौ मूलम् शेफश्च ।

प्रदुष्टानाम् तु खल्वेषाम् रसादिवहस्रोतसाम् विन्जानान्युक्तानि विविधाशित पीतीये;यान्येव हि धातूनाम् प्रदोषविन्जानानि तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुस्रोतसाम् ॥ [च.वि.५/८]

संप्राप्ति

दोषाः प्रूथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ।

शुक्रं सदूषयन्त्याशु || [च.चि ३०/१३८]

शुक्र दुष्टि भेदा

फेनिलं तनु रूक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ॥
[च.चि.३०/

वात पित्तश्लेष्म कुणप ग्रन्थि पूति पूय क्षीण ।
मूत्रपुरीष रेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति ॥
[सु.शा.२/३]

वातादि कुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् ।
बीजासमर्थं रेतोस्रम् ॥ [अ.हृ.शा . १/१०]

- वात दूषित शुक्र

  फेनिलं तनु रूक्षं च कृच्छ्रेणाल्पं च मारुतात् ।

  भवत्युपहतं शुक्रं न तत् गर्भाय कल्पते ॥ [च.चि ३०

तनु – *Semen becomes transparent/transluscent or there may be less sperm in the semen.*

Decreased both quantitatively and qualitatively

रूक्ष – *Increased ph of semen ie in chronic inflammatory condition.*

अल्प – *Obstruction in the efferent duct system;that may be at the level of ejaculatory duct or at vas deference.*

Obstruction at the level of ejaculatory – volume will be less

ph acidic

transparent semen

Obstruction at the level of vas deference - Normal seminal quantity

ph will be alkaline

Translucent semen

Both these conditions are azoospermia

Hence vataja shukre dushti can be compared with severe oligospermia,azoospermia,obstruction in the efferent duct and chronic inflammation of accessory sex glands.

तेषु वातवर्ण वेदनं वातेन [सु.शा]

sukra vitiated by vata dosha posses Aruna or krisna varna and there will be different types of pain like toda,bheda etc..during ejaculation.

Krushna varna – There may any haemorrhagic condition

पित्त दूषित शुक्र

स नीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ।
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ॥ [च.चि३०

The hot nature of the semen and burning ejaculation indicate the Accute state of inflammation ,acute bacterial prostitis,epididimitis. Or accute inflmmatory condition of the testes as in silent vasculitis With severe oligozoospermia.

पित्तवर्ण वेदनं पित्तेन   [सु.शा

<u>पिच्छिल</u>

श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ॥
[*ch.chi*]

श्लेष्मवर्णं वेदनं श्लेष्मणा ॥ [सु.शा

Chronic infection where viscosity of semen will be more or inflammation where abnormal form in morphological semen study.

- अन्यधातूप संसृष्ट

स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।

शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रयेण रुधिरान्वयम् ॥ [च

Presence of RBC"S in semen.

Haemaspermia along with acute inflammation by infection or injury to external genital organ.[due to trauma or excessive coitus]

कुणपगन्ध्यनल्पं च रक्तेन ॥ [सु.शा

रक्तेन कुणपं । [अ.हु]

अवसाद

वेगसंन्धारणात् शुक्रं वायुना विहतं पथि ।
क्रूच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाऽष्टमम् ॥ [च.चि

ग्रन्थि शुक्र – कफवातज

ग्रन्थिभूतं श्लेष्मवाताभ्याम् ॥ [सु.श

श्लेष्मवाताभ्याम् ग्रन्थिसन्निभम् || [अ.हृ]

Delayed liquifaction,decreased viscosity and decreased motility of spermatozoa.Commonly found in prostatic dysfuction .This either does not contain liquifying enzyme or contains poor quantity causing failure in liquifying seminal coagulation.

द्वन्दज शुक्र दुष्टि

पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्माभ्याम् ॥ [सु.शा

Pooti pooya shukra dushti can be compared with pyospermia or bacteriospermia due to urogenital inflammation or infectious disease.

<u>पूयशुक्र – रक्तपित्तज</u>

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां ॥ [अ.हृ.शा

क्षीण शुक्र – पित्तवात

क्षीणं प्रागुक्तम् पित्तमारुताभ्याम् ॥ [सु.शा

क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ [अ.हृ]

मूत्रपुरीषज शुक्र दुष्टि – सन्निपातज

मूत्रपुरीष गन्धि सन्निपातेनेति ॥ [सु.शा

त्रिदोषम् मूत्रविट् प्रभम् ॥ [अ.हृ

This condition can be understands in terms of recto genito urinary tract fistula.

Excessive indulge in vatakara nidana may lead to avarana or gatavata pathology.If the kha vaigunyata in Shukra vaha srotas starts and still the vatakara nidana indulgens continous shukragata vata or shukravruta vata state may develop.

Two broad terminologies viz. Sukra Ksaya and Sukra Dusti described in Ayurvedic texts cover the entire pathological conditions pertaining to Sukra. Here Sukra Ksaya refers to the improper or deficient functioning of the testes in one or both of its aspects viz., synthesis of testosterone and spermatogenesis. This deficient functioning could be primary i.e., congenital or secondary i.e., acquired, depending upon the cause and condition as may be.

The conditions Alpa Retas, Ksina Retas and Visuska Retas come under the perview of Sukra Ksaya (Su. Su. 1/7) as is also suggested indirectly by the treatment mentioned for these conditions.

अल्प रेतस् – अल्प रेतसः प्रकृत्यैव स्तोकरेतः ।
दुष्ट रेतस् – वातादि दुष्ट रेतसः
क्षीण रेतस् – कारणैः स्वमानादल्पीभूत रेतसः ।
शुष्क रेतस् – स्वमानादत्यर्थं क्षीण रेतसः । [सु.सू.१/८]

क्षीण शुक्र लक्षण

दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्लैब्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीण शुक्रस्य लक्षणम् ॥ [च.सू.१७/६९]

शुक्र क्षय लक्षण

शुक्रक्षये मेढ्रवृषण वेदनाऽशक्तिमैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्परक्त शुक्रदर्शनम् ॥ [सु.सु.१५/९]

Chikitsa

चिकित्सा

As like that of any other disease aspect,in case of shukra dushti also the treatment can be devided in to two folds ie

Samanya chikitsa &Visesha chikitsa

Samanya chikitsa

This constitutes snehana ,swadana followed by shodhana procedures ie vamana,virechana,nirooha and anuvasana vasti. Uttara vasti also having an important role in shukradushti chikitsa.If the visesha chikitsa is adopting after the shodhana chikitsa effect will be much more.

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।
वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रन्ड इवाफलः ॥ [अ.हृ.उ.३९/४]

वाजीकरणयोगैस्तैरुपयोग सुखैर्हितैः ।
रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥ [च.चि. ३०/२४६]

–वाजीकरण योग

- Prayogas which are sukha as well as hita

- Rakta pitta hara prayogas - Useful in the treatment of anya dhatu samsrushta shukra dushti

- Application of yoni vyapad chikitsa

घृतं च जीवनीयं यच्च्यवनप्राश एव च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ॥ [च.चि ३०/२४८]

वातज शुक्र दुष्टि चिकित्सा

Snigdha,Ushna,Amla,Lavana Prayogas

स्नेहपान – वसुकसैन्धवफलाम्ल यवक्षारसिद्ध सर्पि

आस्थापन वस्ति – विल्व विदारि युक्त क्षीर

अनुवासन वस्ति – मधु भद्रदारुसिद्ध तैल

उत्तरवस्ति – क्षीरकुलीर रससिद्ध तैल

Eg - जीवन्त्यादि घ्रुत,विदार्यादि घ्रुत,

Dashamula ghrita,Aswagandhadi,Punarnavadi,

Rasnadi,

पित्तज शुक्र दुष्टि चिकित्सा [अ.हृ]

स्नेहपान	–	काण्डेक्षुश्वदंष्ट्रागुडूची क्वाथमूर्वा मधूक प्रतिवाप सिद्ध घृत
विरेचन	–	त्रिव्रुत् चूर्ण + घ्रुत
आस्थापन	–	स्त्रीपर्णि सिद्धं क्षीर
अनुवासन/उत्तरवस्ति	–	मधुक मुद्गपर्णी सिद्ध तैल

अभयामलकीय रसायन [च.चि.३०/१४९]

Eg : शतावर्यादि घ्रुत,विदार्यादि घ्रुत,आमलकी रसायन, *Saaribadyasava,Dadimadi ghrita,Drakshadi,Tiktaka ghrita,Yashtyadi ghrita,*

कफज

स्नेहपान – अश्मन्तक पाषाणभेद आमलकक्वाथ पिप्पलि मधुकचूर्ण प्रतिवापसर्पि

वमन – मदन फल कषाय

विरेचन – दन्ति विडङ्ग चूर्ण + तैल

आस्थापन वस्ति – राजवृक्ष मदनफल कषाय

अनुवासन वस्ति/उत्तरवस्ति – मधुक पिप्पलि सिद्ध तैल

पिप्पली रसायन,अमृत रसायन,त्रिफला रसायन,भल्लातक रसायन [च.चि.३०

Eg : अमृत भल्लातक लेह, त्रिफला गुग्गुलु,

Varunadi ghrita,Pancha tikta guggulu ghrita,Shatpala ghrita,

Shuntyadi ghrita,Danti haritaki lehya,Madhusnuhi rasayana,

- कुणप चिकित्सा
- सर्पिपान – धातकि पुष्प खदिर दाडिम अर्जुन सिद्ध घ्रुत/असनादि गण सिद्ध घृत [अ.हृ]
- सालसारादि गण सिद्ध घ्रुत [सु

eg : Khadiradi,Musali khadiradi,Vasadi,Shatavaryadi, Patoladi,

ग्रन्थि चिकित्सा

स्नेह पान – पलाश भस्म पाषाणभेद सिद्ध घृत [अ.हृ]

शटी सिद्ध घृत,पलाश भस्म सिद्ध घृत

Eg; Shatyadi , Varunadi,Triphaladi,Shuntadi,Rasonadi,

- <u>पूय रेतो चिकित्सा</u>

- स्नेह पान – परूषक वटादि सिद्ध घृत/
  परूषकादि/न्यग्रोधादि गण सिद्ध् घृत

- <u>क्षीण मलाह्वय जन्य शुक्र दुष्टि चिकित्सा</u>

- शुक्रजन्य द्रव्य प्रयोगा [अ,हृ

- स्नेहपान – चित्रक उशीर हिङ्गु सिद्ध घ्रुत

- वमन /विरेचन /निरूह वस्ति/अनुवासन/उत्तर बस्ति
  [सु.शा

- अन्यधातु संस्रुष्ट शुक्र दुष्टि चिकित्सा

Treatment should be given by considering the dosha involvement.

यदन्य धातुसंस्रुष्टं शुक्रं तद्वीक्ष्य युक्तित : ।
यथा दोषं प्रयुन्जीत दोषधातुभिषग्जितम् ॥ [च.चि.३०/२५२]

क्षीण रेतस् चिकित्सा

- वाजीकरण प्रयोगा –

- शुक्र जनक द्रव्य – मांसरस , घ्रुत
- शुक्र प्रवर्तक द्रव्य –
- शुक्रजनक प्रवर्तक द्रव्य –

THANK U